

Оригинални научни рад

<https://doi.org/10.18485/folk.2022.7.1.5>
811.163.41'37:[582.546.11+582.546.61]
811.163.41'373.22:[582.546.11+582.546.61]
811.163.41'367.4:[582.546.11+582.546.61]

Семантичко-деривациони потенцијал и лексичка спојивост назива прототипичних биљака у српској култури – *пшенице* и *кукуруза*

Гордана Штасни

У овом раду се испитује семантичко-деривациони потенцијал и лексичка спојивост лексема *пшенице* и *кукуруза*, назива прототипичних биљака у српској култури. Деривационом анализом утврђују се јединице мотивисане овим лексемама, њихова творбена структура и деривациони статус, а семантичком анализом појмовни домени у које се на основу својих значења уклапају посматрани деривати. У раду се такође испитује и могућност њихове лексичке спојивости посредством образаца којима се овај феномен формализује у српском језику.

Кључне речи: прототипичне биљке, деривати, појмовни домени, лексичка спојивост, српски језик, српска култура.

1. Увод

Овај рад се надовезује на претходно пилот-истраживање у којем су добијени подаци о прототипичним биљкама у српској култури (Штасни 2017). Том приликом анкетирани су изворни говорници српског језика, укупно 72 испитаника – 56 женских особа и 16 мушкараца, различитог порекла (према месту рођења), узраста, образовања, друштвеног статуса. У наредној табели су приказани детаљни подаци о испитаницима.

Табела 1

Узраст	Број испитаника	Порекло према месту рођења	Број испитаника	Стручна спрема	Број испитаника
20–25 год.	39 (6м + 33ж)	Војводина	35	висока	31
25–30 год.	16 (2м + 14ж)	уже подручје Србије	17	студенти	25
30–45 год.	5 (3м + 2ж)	Република Српска	4	средња школа	5
45–50 год.	5 (1м + 4ж)	Федерација Босне и Херцеговине	3	основна школа	1
старији од 50 год.	3 (1м + 2ж)	Немачка	1	нема података	10
нема податка	4	нема податка	12		

На основу добијених резултата формиране су поткатегорије из појмовног домена биљака (житарице, воће, лековито, зачинско и ливадско биље, дрвеће, цветнице, поврће, уљарице), од којих место прототипа заузима она са највишом фреквенцијом појављивања у одговорима испитаника. Резултати анкете показују да је у српској култури прототипична поткатегорија житарица, са представницима пшеницом (12) и кукурузом (6). Овом приликом нас интересује како се назив биљке са статусом прототипа рефлектује у лексикону српског језика на семантичко-деривационом и на плану лексичке спојивости.

Укупна грађа је прикупљена из *Речника српскохрватскога књижевног језика* (1967–1976).¹ Лексички спојеви су регистровани на основу извора који се као део лексикографског чланка наводе уз различите одреднице с којима лексеме *пшеница* или *кукуруз* успостављају одређене семантичке и структурне везе, а изрази фразеолошког типа на основу РМС и *Frazeološkog rječnika hrvatskoga ili srpskog jezika* (Matešić 1982). Семантичка структура посматраних лексема описана је применом елемената компоненцијалне анализе, утврђивањем архисеме и диференцијалних компоненти значења које имају функцију индуктора деривата у оквиру гнезда којима су лексеме *пшеница* односно *кукуруз* мотиватори. Изведене јединице сврстане су у одређене појмовне домene на основу значења које остварују удруживањем семантичког садржаја творбених елемената – основе и суфикса.

¹ Даље у раду ће се користити скраћеница РМС.

2. Лексема *пшеница*

2.1. Семантичко-деривациони потенцијал лексеме *пшеница*

Лексема *пшеница* има двојак статус у лексичком систему српског језика – она је део општег фонда, али је истовремено и ботанички и аграрни термин. Јавља се и у дијалекатском облику *шеница*, уз редукцију иницијалног *n*. На основу значења датог у РМС ‘житарица из пор. трава *Triticum vulgare*’, уочава се да је у њеном семантичком садржају подразумевана архисема ‘биљка’, те да је од значаја диференцијална сема високог ранга која носи информацију о њеној биљној врсти ‘житарица’, као и информација о припадности биљној породици ‘трава *Triticum vulgare*’. Лексикографском интерпретацијом обухваћена је и подреализација ‘зрње те биљке из кога се добива брашно’, настала под утицајем метонимијске трансформације исказане формулом *биљка* → *плод те биљке*.²

Међу првостепеним дериватима с мотивном речју *пшеница* заступљени су они са граматичким значењем: градивни придев *пшенични* ‘који је од пшенице’ (брашно, хлеб), односно посесивни ‘који припада пшеници’ (клас, зрно). Градивни придев *пшенични* мотивише творбу другостепених деривата *пшеничник* и *пшеничњак* ‘пшенични хлеб’ (0 *пшеница* → 1 < 0 *пшенич-ни* → 2 < 1 *пшеничн-ик*, *пшеничн-јак*).³ У деривирани придев се преноси метонимијски садржај заступљен у подреализацији мотивне речи ‘зрње те биљке из кога се добива брашно’, а деривати којима се денотира хлеб индуковани су такође метонимијским принципом по моделу: *пшеница* (биљка) → *пшенични* (који је добијен од плода, зрна биљке) → *пшеничњак* (оно што се прави од производа добијеног од плода, зрна биљке).⁴

² Главни део лексичког фонда чине лексеме које истовремено имају номинациону и семантичку функцију (способност означавања). Њихов семантички садржај чини појам (архисема) са релевантним елементима реализације (семама), релевантним за парадигматски тип коме лексема припада. Ови елементи представљају фокусе за асоцијативне везе које омогућавају друге семантичке реализације у оквиру исте полисемантичке структуре, као што су и подстицаји за развитак нових лексема у оквиру гнезда (Гортан-Премк 2004: 117).

³ Ове јединице могле би се евентуално тумачити и као првостепени деривати: *пшеничник* односно *пшеничњак*, и у том случају би им одговарао трансформациони модел: *пшеничник/пшеничњак* → *хлеб од пшенице*. Ипак, исходна мотивација за именовање хлеба у вези је са врстом жита од којег је хлеб направљен: *пшеница* → *пшенично брашно* → *пшенични хлеб*. Овакав аналитички облик може бити и другачије преобликован, па да се уз помоћ суфикса од кукурузног брашна добије: *кукурузница*, *кукурузњак*, *момурзница*, *морузница*, *мамурзница*, *проја*, *коломбоћница*; од оведеног брашна – *овсеник* (за друге облике не знамо), тумачи и наводи Н. Богдановић (2010: 251).

⁴ Деривате којима се именује врста хлеба могуће је посматрати и као резултат

Овом гнезду припадају и деминутив *пшеничица*, изведен суфиксом *-ица*, мотивисан компонентом 'млада биљка' или 'ситно зрно њеног плода'. Управо ово деминутивно образовање захтева етимолошко образложење у вези с постанком лексеме *пшеница*. Она се, наиме, као и многе друге речи у савременом српском језику (*купина*, *малина*) осећа као немотивисана иако је у њеном саставу гласовни низ карактеристичан за суфиксалну форму *-ица*. Одговор проналазимо у тумачењу које Петар Скок наводи уз глагол *пахнути* 'чистити жито', од чијих је деривата за тумачење лексеме *пшеница* значајан поствербал *онах*. Наиме, „postverbal *òpah* омогућује semasiologijski објаснити постанје од *pieno* n 1. 'Kornflucht', 2. '(metafora) ikra u praščevini (Maruševac, Hrvatska)', < stcslav. *pbšeno*, češ. i polj. *pszono* itd., praslav. poimeničen part. perf. pasiva u sr. rodu. Poimeničenje na *-ik plenik*, gen. *-ika* (Vinkovci) 'žitna mjera', na *-ica pšenica* (Vuk, 13. v.) = *šenica* = *šenlca* (ŽK) = (sa *pš* > *pi*) *pšenica* (Kosmet) = *cenica* (Buzet, Sovinjsko polje)” (Skok 1972: 586).

Поред деминутива, у овом гнезду је и хипокористик *пшена* (*шена*), у чијој је структури редукована основа и суфикс *-а*, са секундарном терминолошком реализацијом из домена ботанике 'биљка из породице лептирњача *Trigonella caerulea*'. Она је једногодишња зачинска биљка која углавном расте у планинским подручјима. Лишће ове биљке се користи као зачин за хлеб, што може бити мотивација за њено народно име *пшена*.

Дериватом *пшеничарка* означава се 'врста крушке која сазрева у време пшеничне жетве, житњача', а мотивација за именовање ове врсте крушке видљива је из лексикографске обраде на основу њеног појмовног садржаја. Са обележјем ботаничког термина је и дериват *пшено* 'посебан тип плода трава код којег је усплође срасло са семеном лупином'.

Са просторним значењем и мотивном речју *пшеница* настао је дериват *пшеничиште* 'земљиште на коме је била посејана пшеница' под утицајем метонимијског преноса *биљка* → *простор на коме је била посејана та биљка*.

На основу увида у састав гнезда, уочљиво је да лексема *пшеница* има способност да индукује творбу деривата са различитом идеографском вредношћу у домену хране, биљака, простора.

универбизације: *пшенични хлеб* → *пшеничњак* 'хлеб који је сачињен од брашна добијеног од пшеничног зрна'.

Табела 2

Активна сема из семантичког садржаја лексеме <i>пшеница</i>	Семантички модел	Добијено именованье
величина	‘мала пшеница’	пшеничица, пшена
пшеница као састојак хлеба	‘плод биљке’	пшена
сазрева у време када и пшеница	‘друга биљна врста’	пшеничарка
плод налик на пшенично зрно		пшено
земљиште где се гајила пшеница	‘простор’	пшеничиште
градивна компонента	‘који је од пшенице’	пшенични
	‘хлеб’	пшенични, пшеничњак

2.2. Лексичка спојивост лексеме *пшеница*

2.2.1. Изрази типа Adj + N

Лексема *пшеница* јавља се у споју с придевским речима различитог значења. Чешћи спојеви су са називима боја: *бела*, *зелена*, *румена пшеница*.⁵ Потврђене синтагме имају различит статус у систему српског језика. Са терминолошким својством је синтаagma *бела пшеница*, којом се означава посебна врста пшенице. У оквиру лексичког споја *зелена пшеница*, придев *зелен* је реализован у значењу ‘недозрела, која још

⁵ Поред синтагматског именованья ове врсте пшенице, у лексичком систему су заступљени и деривирани облици с основом придева *бео* – *белија* ‘врста крупне беле пшенице *Triticum turgidum*’, који се јавља у устаљеном изразу *погача белија* ‘бела погача’ и *белица* ијек. *бјелица*, у значењу придева ‘бела’, уз разне именице: ~ *шљива*, ~ *трешња*, ~ *ружа*, ~ *пшеница*, ~ *овца*, ~ *куна*, ~ *десетица* (од белог металног новца), ~ *кожа* (средњи слој коже), ~ *змија* итд. Мотивациона база за синтагматско или једнолексемско именованье пшенице према белој боји заснива се на визуелном утиску јер, како наводи Данијела Станић (2012: 291), „пшеница, у својој насветлијој жућкастој нијанси, у време зрења, за време летње јаре, при преламану светлости, заиста оставља утисак белине, па је оправдан њен назив *бела (п)шеница* или *белица*“. Овакав номинациони принцип примећује се и у другим словенским језицима, као у старопољском, савременом пољском дијалекту и доњолужичком где се глаголом *bělēti* денотира процес сазревања плода житарица, са значењем ‘дозревати (о усевима)’, а у украјинским дијалектима такође постоји значење ‘дозревати’, али се односи само на оvas“ (Ивић 1999: 3).

није стигла за жетву', а његова функција у оквиру синтагме је дескриптивног, квалификативног типа.⁶ Синтагма је активна у свакодневном, разговорном дискурсу. Са супротним значењем су синтагматски спојеви *зрела, узрела, презрела пшеница*, којима се означава пшеница спремна за жетву или она која је већ требало да буде пожњевена (*презрела*). Спој придева *румен* с лексемом *пшеница* има статус стилема, који управо произилази из епитетске функције придева *румен*. Ова синтагма је потврђена у књижевном тексту: „Они који су имали боље коње оврхли су вршај и већ лопатама високо бацају *румену пшеницу*. Јакш. Ђ.“

Синтагма с придевом *обичан – обична пшеница* блиска је терминолошким спојевима, јер се и њоме денотира врста пшенице која се претежно гаји на нашим просторима, о чему сведочи и извор у РМС: „Ботаничари држе да је белија [...] произашла из *обичне пшенице*. Панч.“ С правим терминолошким значењем су лексички спојеви: *јара пшеница*⁷ и *озима пшеница*.⁸ Без терминолошког обележја, али са темпоралном компонентом која је активна или носећа у спојевима са придевима *јари* и *озими*, јавља се и синтагма *нова пшеница* – којом се означава овогодишњи род пшенице. Близак терминима је и израз *племенита пшеница*, у оквиру које се придев *племенит* остварује у значењу 'који има јако изражена обележја, својства добре пасмине, расе, врсте (о домаћим животињама, о култивисаним биљкама)'. У РМС забележен је и израз *крижана пшеница*, који у српском језику нема употребну вредност, али постоји семантички пандан *укрштена пшеница*, којим се означава врста пшенице настала укрштањем (крижањем). Израз *високородна пшеница* донекле се може сматрати термином јер се њиме такође означава врста пшенице која даје висок принос, за разлику од споја *родна пшеница*, којим се може означити било која врста пшенице која добро, обилато рађа, даје плодове.

У појединим синтагматским спојевима придевске компоненте имају улогу дескриптора, формализованог јединицама које носе информације о изгледу биљке: *гојатна пшеница*, с придевом *гојатан* у значењу 'бујан', али и на основу њеног листа – *оштролиста пшеница*, класа – *ситнокласа пшеница* или изгледа зрна – *зрната пшеница*. Лексема *пшеница* лексички је спојива и са придевским дериватима мотивисаним глаголом *класати* – *класала, искласала пшеница, увлатала пшеница*.⁹

⁶ Посебну врсту колокација чине фразне именице „којима се нуклеусом означава плод какве јестиве биљке с придевима *млад, стар; зелен, зрео*“ (Дражић 2014: 97–98).

⁷ Придев *јари* има значење 'који се сеје у пролеће и исте године у јесен доноси род, пролећни'.

⁸ Придев *озими* је са значењем 'који се сеје у јесен, пред зиму: озиме биљке, озими усеви'.

⁹ Глагол *класати* значи 'растући стварати класове, добивати класове (о жити)'

Синонимским изразима *чиста пшеница* и *отребљена пшеница*, који је у систему формализован и дериватом *требљеница*, активирано је значење придева *чист* 'који је без примеса, нечистоће', а његов семантички кореспондент је пасивни партицип *требљен* 'очишћен'.

Изрази дескриптивног типа мотивисани изгледом биљке у њеном природном амбијенту, претежно у зависности од временских прилика (хладноће, ветра), изражавају се следећим изразима: *смрзла пшеница* 'пшеница упропашћена од мраза, промрзла пшеница', *гибава пшеница* или *таласава пшеница*.

Синтагме којима се означава начин обраде или припреме пшеничног зрна у исхрани поред опште употребе могу бити и део кулинарске терминологије: *кувана*, *млевена шеница*. Ова врста лексичких спојева одликује се високим степеном постојаности. Ово својство се нарочито испољава у синтагмама у којима придеви остварују своју примарну реализацију, те су стога блиске фразним именицама, док нешто нижи степен постојаности имају спојеви с придевима у секундарној реализацији (Дражић 2014: 139).

2.2.2. Изрази типа N + N_{gen}

Посматрано на синтагматском плану, именица *пшеница* у генитиву као саставни део двочланих израза нема функцију управног синтагматског члана, али је са аспекта колокабилности она примарни коллат.

Поједине синтагме типа N + N_{gen} имају карактеристике терминолошких спојева: *сорта пшенице*, при чему лексема *сорта* остварује значење 'врста, род с типичним особинама: *добра* ~ *грожђа*, *лоша* ~ *пшенице*'; у оквиру синтагматског споја *род пшенице* лексема *род* реализује секундарно значење 'производ биљака који се развије из цвета или под земљом, плод: ~ *воћа*, ~ *кромпира*, ~ *пшенице*, ~ *кукуруза*. Истог структурног типа је синтагма *принос пшенице*, у којем именица *принос* остварује примарно значење 'род, приход од имања' на основу којег успоставља синонимну везу с лексемом *род*. Са терминолошким обележјем из области економије могу бити синтагме: *производња пшенице* и *цена пшенице*. Домену фитопатологије припада израз *болест пшенице*, који није спецификован и стога може да функционише као хипероним, чији ће хипоними бити спецификоване болести (нпр. *гљивичне* ~, *паразитске* ~, *бактеријске* ~ и сл.).

Његов синоним је глагол *увлатати* 'добити влат, класати (о жити)'. – „По пољима [...] се таласала увлатала пшеница. Вес”.

Друга група синтагматских спојева садржи именицу (N_1) у функцији партикуларизатора, којом се исказује део целине: *класак пшенице*, *зрно пшенице* или скуп истоврсних ентитета: *руковат пшенице*, *сноп пшенице*, *откос пшенице*. Степен постојаности наведеног колокационог типа изразито је висок, „будући да партикуларизатор детерминира именицу у примарном значењу на основу броја именованих ентитета“ (Дражић 2014: 138).

Са глаголском именицом јављају се следећи лексички спојеви: *жетва пшенице* и *вршидба пшенице*, који поред опште могу имати и терминолошку употребу.

2.2.3. Изрази типа $V + N_{acc}$

Лексема *пшеница* у оквиру структурног типа $V + N_{acc}$ није граматички управни члан, али јесте лексички, као и у претходно наведеном типу с именицом *пшеница* у генитиву.

Одређеним лексичким спојевима с транзитивним глаголом и именицом *пшеница* у акузативу у функцији директног објекта именују се радње које се односе на пшеницу као биљку, у вези су са њеним гајењем и третирањем плода (зрна) и њеном стабљиком: *засадити*, *посадити*, *посејати пшеницу*, *вр(и)јећи пшеницу*,¹⁰ *укамарити пшеницу* ‘сложити, саденути у камару’. Другим изразима овога типа исказују се радње које се односе само на плод (зрно) пшенице: *млети*, *самлети*, *измлети пшеницу* ‘претворити у брашно’, *кувати пшеницу*.

2.2.4.

Лексема *пшеница* се јавља само у једном лексичком споју са статусом фразеологизма библијског порекла: *одвојити (делити) кукољ од пшенице (жита или доброг зрна)* ‘делити, одвојити добро од лошега’ и *ишчупати (почупати) с кукољем жито (пшеницу)* ‘уништити и оно што је добро заједно с оним лошим’. Чињеница је да се фразеолошко значење заснива на библијској слици, али је оно уопштеније, сведеније од тумачења ове слике.

Наиме, прича о кукољу је једна од најпознатијих библијских алегориских прича и говори о човеку којем је непријатељ посејао кукољ у усеве жита. Забележена је у канонском Јеванђељу по Матеју и неканонском

¹⁰ Глагол *врећи*, ијек. *вријећи* = *врћи* има значење ‘издвајати зрње од зрелог житног класја (машином, вршалицом, млаћењем и сл.)’.

Јеванђељу по Томи.¹¹ Грчка реч *зизаниа* (гр. *ζιζάνια*) обично се преводи као коров или кукољ. Сматра се да ова реч означава *Lolium temulentum*, који изгледа сасвим слично као пшеница у раној фази развоја.

Матеј бележи да је прво тумачење ове приче дао сам Исус. Он је по завршетку беседе оставио народ и повукао се у кућу, где је ученицима разјаснио причу:

„Сејач доброг семена је Син човечији; њива је свет; добро семе – то су синови царства; а кукољ су синови зла, а непријатељ који га посеја јесте ђаво; жетва је крај света, а жетеоци су анђели. Као што се кукољ скупља и ватром спаљује, тако ће бити и на свршетку света. Послаће Син човечији своје анђеле, и покупиће из свога царства све саблазни и оне који чине безакоње, и баћиће их у пећ огњену; онде ће бити плач и шкргут зуба“ (Мт 13:37–42).

У изразима фразеолошког или пословичког типа лексема *пшеница* се јавља у парној структури, при чему је однос међу елементима изразито опозитан. Тако и у пословици *туђе просо у нашу шеницу меће* „указује на ‘хијерархију’ између житарица, уз јасну дистинкцију употребе – за исхрану људи, на господској и сиротињској трпези или за узгој стоке и живине“ (Самарџија 2019: 97).

Сродне фразеолошким изразима по стабилној структури, али без експресивног обележја, јесу конструкције: *прода(ва)ти, купити, куповати на зелено* (нпр. пшеницу) ‘прода(ва)ти, купити, куповати док још није зрела’ и *умешати раж у пшеницу*.¹²

Изрази фразеолошког типа указују на то да пшеница ретко подлеже експресивизацији, а њено богато симболично значење остварује се у контексту српске традиције, српске усмене поезије и прозе у бројним алегоријама и метафорама везаним за живот човека, за духовне и материјалне тековине како на индивидуалном тако и на колективном

¹¹ „Другу причу каза им говорећи: царство је небеско као човек који посија добро сјеме у пољу својему, а кад људи поспаше, дође његов непријатељ и посија кукољ по пшеници, па отиде. А кад ниче усјев и род донесе, онда се показа кукољ. Тада дођоше слуге домаћинове и рекоше му: Господару! Нијеси ли ти добро сјеме сијао на својој њиви? Откуда дакле кукољ? А он рече им: Непријатељ човек то учини. А слуге рекоше му: Хоћеш ли дакле да идемо да га почупамо? А он рече: Не; *да не би чупајући кукољ почупали заједно с њиме пшеницу*. Оставите нека расте обоје заједно до жетве; и у вријеме жетве рећи ћу жетеоцима: Саберите најприје кукољ, и свежите га у снопље да га сажежем; а пшеницу свезите у житницу моју“ (Мт 13:24–30).

¹² У РМС овај израз се наводи уз тумачење глаголске одреднице *умешати* са значењем ‘спустити, сасути у неку другу материју, додати и измешати; убацити, уметнути’.

плану, али и у апстрактним сферама, претежно из религијског домена (Samardžija 2017: 21).

3. Лексема кукуруз¹³

3.1. Семантичко-деривациони потенцијал лексеме кукуруз

Лексема *кукуруз*, као и *пшеница*, припада и општем и ботаничком терминолошком фонду. У РМС она је са значењем а. 'житна биљка из пор. трава с дебелом, високом стабљиком и крупним жутим зрнима, скупљеним на клипу *Zea mays*'; б. 'само зрње које служи као људска и животињска храна'. У њеном појмовном садржају заступљена је архисема с квалификатором, диференцијалном компонентом високог ранга 'житна биљка' и дескрипторима који носе информацију о изгледу његове стабљике 'дебела, висока' и плода 'крупна жута зрна, скупљена на клипу'. Подреализација 'само зрње које служи као људска и животињска храна' настала је метонимијом, као и у случају лексеме *пшеница*.

Лексема *кукуруз* као мотивна формира гнездо са већим бројем деривата у односу на лексему *пшеница*. Међу првостепеним дериватима јављају се придевска образовања настала суфиксацијом у чијој су структури суфикси *-ни* у двозначном придеву *кукурузни*, са примарним релационим значењем 'који се односи на кукуруз' и секундарним градивним значењем 'који је начињен од кукурузна зрна: ~ *брашно*', са истоветном семантичком структуром потврђен је и придев, дублетни облик, *кукурузњи* изведен суфиксом *-њи* и са извршеном алтернацијом (*з* → *ж*) на творбеном шаву. Посесивни придев *кукурузов* 'који припада кукурузу, који је начињен од кукуруза: ~ *семе*, ~ *стабљика*, ~ *хлеб*, ~ *брашно*' изведен је суфиксом *-ов*, док је облик *кукурузовни* са уланчаним суфиксом *-овни*, што ће се одразити и на његово значење, примарно релационо 'који се односи на кукуруз' и секундарно градивно 'који је начињен од кукурузна зрна: ~ *брашно*'.¹⁴

Именички деривати углавном су првог степена и са различитим денотативним својствима. У поједине деривате преноси се целокупан

¹³ Дијалекатски облик *куруз* има ограничени деривациони потенцијал, даје првостепене деривате – придев *куруз-ан* 'кукурузни' и именице: *куруж-њак* 1. 'кош за кукуруз'; 2. 'кукурузни хлеб, крух', *куруз-а* 'кукуруз', *куруз-иње* 'слама од куруза, курузотина' и *куруз-овина* 'кукурузовина', а лексеме *муруз* и *мумуруз* су без регистрованих деривата.

¹⁴ „Разлози за спајање два суфикса *-ов/-ев* и *-(а)н* (у одређеном виду *-ни*) у конглатинат нису увек јасни. Већи део именица има множину на *-ови*, што је свакако имало утицаја, али исти суфикс се додаје и на основе именица женског рода, као у *банковни*, *књижеван*, *душеван*” (Клајн 2003: 267).

садржај мотивне речи, уз активирање компоненте 'мало или младо', као у деминутиву *кукуруш-чић*. И у деривату са значењем отвореног простора *кукурузиште* 'њива са које је обран кукуруз' постоји исти пренос семантичког садржаја који је заступљен у мотиватору, уз уношење компоненте којом се саопштава информација о простору и која је садржана у суфиксу *-иште*. Са истим значењем је и дериват *кукурузовиште* изведен уланчаним суфиксом *-овиште*.¹⁵ Овим дериватима одговара метонимијски пренос типа *биљка* → *простор на коме је била посејана та биљка*.

Једну групу чине деривати у чијем је семантичком саставу активирано метонимијско значење лексеме *кукуруз* ('плод, зрно кукуруза'). Овој групи припада дериват *кукурузана* са значењем затвореног наменског простора 'чардак у којем се суши или држи кукуруз, кукурузни кош' изведен суфиксом турског порекла *-ана* и истозначни облик *кукурузаница* у чијем је саставу сложени суфикс *-аница*. Реч је са обележјем покрајинизма, што је условљено употребом на одређеној територији. Са сличном мотивационом базом 'клип и зрно' је и дериват *кукурузина* 'клип са којег је окруњено све зрње; окомак, кочањ, чокањ'. За разлику од деривата с просторним значењем који је индукован метонимијом типа *плод биљке* → *простор где се чува тај плод*, у деривату *кукурузина* активна је синегдоха типа *део* : *целина*.

Јединице којима се денотира хлеб направљен од кукурузног брашна настају метонимијом типа *материја* → *предмет направљен од те материје* (брашно → хлеб направљен од тог брашна). Међу њима су деривати изведени суфиксима *-ача* у *кукурузача*, *-њача* у *кукуружња* *ча* и *-овница* у *кукурузовница*.¹⁶ Ово значење ће се наћи и у семантичкој структури вишезначних деривата, као примарно у речи *кукуружњак* 1. 'хлеб испечен од кукурузна брашна', чије су секундарне реализације метонимијског типа у односу на значење мотивне речи: просторна 'чардак у којем се суши или држи кукуруз, кукурузни кош' и са животињом као денотатом под тачком 3 'свињче храњено чистим кукурузом'. И у деривату *кукурузница*, у чијем је саставу суфикс *-ница*, примарно значење је 'хлеб испечен од кукурузна брашна', а секундарно обележено у РМС као покрајинизам 'суве стабљике са којих су обрани зрели клипови кукуруза' настало је под утицајем синегдохе типа *део* : *целина*. У деривату

¹⁵ У овом случају не може се претпоставити придевска мотивација *кукурузов-иште* јер се и сам дериват не може семантички трансформисати као 'кукурузова њива', будући да се њиме означава земљиште на којем је био кукуруз.

¹⁶ Суфикс *-ача* са именичким основама нема одређено значење, констатује Иван Клајн (2003: 65), а дериват *кукурузача* грађен је по истом моделу као у *кромпирача* 'пита од кромпира'. Слично наводи и о сложеном суфиксу *-њача* у споју с именичким основама (2003: 67), док дериват *кукурузовница*, изведен сложеним суфиксом *-овница*, одређује као застарелу реч (2003: 166).

који је изведен суфиксом *-a* примарно значење је као и значење мотивне речи *кукуруз*, а секундарно је са хлебом као денотатом.

Метонимијски пренос *биљка* → *пиће направљено од плода те биљке*, заступљен је и у деривату којим се означава алкохолно пиће – *кукурузара* ‘ракија од кукуруза’. Овај дериват изведен је суфиксом *-ара*, чија је системска употреба у творби именица с просторним значењем (место или просторија, радионице), а значење остварено у речи *кукурузара* могло би се сматрати посебним, као и у *бундевара* ‘пита од бундева’.

Са сродном семантиком и активирањем истих компоненти из семантичког садржаја мотиватора ‘стабљика’ јављају се речи *кукурузиње* и *кукурузовина* ‘суве стабљике са којих су обрани зрели клипови кукуруза’ изведени суфиксом *-иње* односно *-овина*. Исто примарно значење има и дериват *кукурузинац* изведен суфиксом *-инац*, чије је секундарно значење ‘чардак у којем се суши или држи кукуруз, кукурузни кош’.

Са човеком као денотатом регистрован је дериват *кукурузар* ‘трговац кукурузом’ изведен типичним агентивним суфиксом *-ар* (Ајџановић 2008: 20).¹⁷

Табела 3

Активна сема из семантичког садржаја лексеме <i>кукуруз</i>	Семантички модел	Добијено именовање
величина и ступањ развоја	‘мали и млад кукуруз’	кукурузчић
део плода	‘део плода – клип’	кукурузина
зрневље кукуруза као састојак хлеба	‘храна’	кукурузача, кукурузња-ча, кукурузовница, кукурузњак, кукурузница
зрневље кукуруза као састојак алкохолног пића	‘алкохолно пиће’	кукурузара
део биљке	‘део биљке – суве стабљике’	кукурузница, кукурузиње, кукурузовина, кукурузинац
земљиште где се гајио кукуруз	‘отворени простор’	кукурузиште, кукурузовиште
простор у којем се суши или држи кукуруз	‘затворени простор’	кукурузана, кукурузаница, кукурузњак, кукурузинац

¹⁷ Петар Скок уз дериват *кукурузар* наводи значење ‘шаренграх’ (1972: 229).

плод кукуруза као пред-мет трговине	'особа која тргује кукурузом'	кукурузар
градивна компонента	'који је од кукуруза'	кукурузни, кукурузњи, кукурузов, кукурузовни
релациона компонента	'који се односи на кукуруз'	кукурузни, кукурузњи, кукурузовни

3.2. Лексичка спојивост лексеме кукуруз

3.2.1. Изрази типа Adj + N

У спојевима с лексемом *кукуруз* обично се јављају придеви којима се исказује каква спољашња карактеристика кукуруза, којима се атрибуира изглед биљке, али и њеног плода: *перјат кукуруз*, у којем придев *перјат* остварује значење 'који има перјаницу', као у примеру „Испод куће њива младих *перјатих кукуруза*. Ћоп.”, *кржљави кукуруз*, *мршави кукурузи*, али и *бујни кукуруз*. Уочљив је опозитни принцип као основа парадигматских односа међу наведеним синтагмама, што је присутно и код јединица којима се денотира и плод кукуруза на основу начина припреме: *кувани* или *варен кукуруз*, *печени кукуруз* насупротив *живом кукурузу*.

С називом боје у функцији детерминатора јављају се синтагматски спојеви где се квалификација пре свега односи на стабљику, лист или плод: *тамнозелени кукурузи*, *жутнули кукуруз*, где се придев *жутнули* реализује у значењу 'увели', *жути* и *црвени кукурузи*, као у примеру „*Жути* и *црвени кукурузи* већ зру испод густе суве свиле под кићанкама. ЛМС 1949.” Фазе у развоју биљке именују се такође изразима у којима је придевска компонента носилац информације о стању кукурузовог плода: *дозрели кукуруз*, *недозрели кукуруз*, док се са својством термина којима се означава одређена сорта кукуруза јављају спојеви *брзородан кукуруз*, *једнодом* или *једнодоман кукуруз*. У функцији придевске лексеме може се наћи и пасивни партицип, којим се саопштава радња, али и квалификативна детерминација – *необрани кукурузи*, *обрани кукуруз*, те *неокруњен кукуруз*, са клипом кукуруза као денотатом.

3.2.2. Изрази типа N₁ + N₂

У двоименичким изразима с лексемом *кукуруз* и именицом детерминативног типа, од којих је прва факултативна, а друга облигаторна,

са могућом осамостаљеном употребом, јављају се јединице којима се денотира фаза у развоју кукурузовог плода – *кукуруз зелењак* ‘млади кукуруз, чији плод још није дозрео’, те да означе кукуруз према приносу – *кукуруз јаловак* или сорти, која је са обележјем терминолошке синтагме – *кукуруз млечњак*, *кукуруз шећерац*.

3.2.3. Изрази типа $N + N_{gen}$

У структури ових израза најчешће се као управни чланови налазе именице с партонимском семантиком, којима се означава део биљке – *залисци кукуруза*, *заперци кукуруза*, *перо кукуруза* или плода – *зрна кукуруза*, *заметак кукуруза*. Истим синтагматским моделом се може изразити и мера, количина кукуруза исказана соматизмом – *шака кукуруза* или називом одговарајућег предмета – *врећа кукуруза*, *џак кукуруза*.

Синтаagmaма у чијој су структури глаголска именица и именица *кукуруз* у генитиву концептуализује се резултативност – *род кукуруза* или акционост – *берба кукуруза*, *љуштење кукуруза*, *комидба кукуруза*, *комушање кукуруза*, при чему се глаголском именицом означава манипулативна радња спроведена над кукурузовим плодом.

3.2.4. Изрази типа $V + N_{acc}$

Најпродуктивнији су изрази које садрже глаголску компоненту. Радња извршена над клипом или зрнастим плодом кукуруза исказана је транзитивним глаголима с именицом *кукуруз* у функцији објекатске допуне: *љуштити*, *комушати*, *комити*, *окомишати*, *гулити*, *перушати*, *оперушати*, *крунити*, *обијати*, *руљити*, *оруљити кукуруз*, *окрунити*, *раскрунити кукуруз*. Синтаagmaма овога типа означава се и радња којом се плод кукуруза припрема за јело: *пећи*, *попурити*, *кувати кукуруз*, као и радња извршена над биљком која се обавља на земљишту где је кукуруз посађен и где је никао: *копати*, *окопати кукуруз*; *загрнути*, *опрашити*, *исећи кукуруз* или припрема земљишта за садњу кукуруза – *поорати*, *узорати кукуруз*.

3.2.4.

Лексема *кукуруз* не представља интегрални део ниједног фразеолошког израза (Matešić 1982). Она ће се јавити само у устаљеном

лексичком споју, без експресивног обележја и са значењем ‘позвати кога да помогне у сејању или берби кукуруза’ – *звати у кукуруз*, што је део традиционалног обрасца понашања у српској култури када се у појединим домаћинствима обављају велики и важни послови уз помоћ заједнице, нарочито у руралним срединама у време великих сезонских послова. Они који помажу нису примали никакву новчану накнаду за рад. Овај обичај познат је под називом моба.

4. Закључак

Житарице *пшеница* и *кукуруз* имају значајну улогу у животу човека и оне су у свести говорника српског језика са статусом прототипичних биљака, како показују резултати спроведене анкете (Штасни 2017). Ипак, више говорника одређује пшеницу као најзначајнију биљку, а затим и кукуруз. Ово истраживање показује да називи прототипичних биљака испољавају сличности, али и разлике на семантичком и деривационом плану.

Са семантичког становишта обе лексема имају значење којим су обухваћене две подреализације, којима се денотира а. ‘биљка’ и б. ‘плод биљке’, и у систему функционишу као ботанички и аграрни термини, али и као речи општег фонда. Богатији семантичко-деривациони потенцијал има лексема *кукуруз*, што се може закључити на основу састава њеног гнезда. Наиме, гнездо с мотивном речју *пшеница* има укупно седам деривата, један придевски (*пшенични*) и шест именичких (*пшеничник*, *пшеничњак*, *пшеничица*, *пшена*, *пшено*, *пшеничиште*), који се према својој идеографској вредности уклапају у домен хране, биљака, простора, а између мотивне речи и деривата најактивнији је метонимијски пренос. Лексема *кукуруз* као мотиватор формира гнездо од 20 деривата, четири придевска (*кукурузни*, *кукурузњи*, *кукурузов*, *кукурузовни*) и шеснаест именичких изведеница (*кукурузчић*, *кукурузиште*, *кукурузовиште*, *кукурузана*, *кукурузаница*, *кукурузина*, *кукурузача*, *кукурузњача*, *кукурузовница*, *кукурузњак*, *кукурузница*, *кукурузара*, *кукурузиње*, *кукурузовина*, *кукурузинац*, *кукурузар*). Поједини деривати из оба посматрана гнезда уклапају се на основу свог значења у исте појмовне домene, што је и очекивано с обзиром на денотативну вредност мотиватора, а то су домени хране, биљака и делови биљака, отвореног простора, али лексема *кукуруз* даје деривате и из домена пића, затвореног простора и човека. У стварању значења деривата најзначајнија је метонимија.

Постоји могућност да је оваква деривациона ситуација условљена језичким, али и ванјезичким факторима. У гнезду с мотивном речју *ку-*

куруз заступљенија су дијалекатска образовања, чиме се умножава број деривата, а човеково искуство с овим биљкама (у свакодневном животу, исхрани људи и стоке и сл.) говори о донекле истакнутијем месту кукуруза у односу на пшеницу. Поред тога, уочљиво је да посматрана гнезда не садрже деривате са експресивним вредностима метафоричног типа, било у позитивном било у негативном смислу, што би се могло објаснити изузетно озбиљним и одговорним ставом говорне заједнице према овим биљкама и њиховом значају у исхрани човека и животиња.

На плану лексичке спојивости уочава се слична ситуација. Наиме, лексеме *пшеница* и *кукуруз* као синтагматски нуклеуси јављају се у истим структурним ликовима ($Adj + N, N + N_{gen}, V + N_{acc}$), с тим да је лексема *кукуруз* заступљена као факултативна и у синтагми типа $N_1 + N_2$ (*кукуруз зеленак, кукуруз јаловак, кукуруз шећерац*). Формиране синтагме имају различит статус у лексикону српског језика. Поједине функцио-нишу као термини: $Adj + N$ (*бела пшеница, јара пшеница, озима пшеница; брзородан кукуруз, једнодом или једнодоман кукуруз; N + N_{gen}* *сорта пшенице или сорта кукуруза; N₁ + N₂ кукуруз млечњак*), док су друге са израженијом дескриптивном функцијом различитог типа: $Adj + N$ (*зелена пшеница, зрела пшеница, родна пшеница, чиста пшеница, смрзла пшеница, кувана пшеница; мршави кукурузи, бујни кукуруз, обрани кукуруз*). Синтагме са глаголском компонентом формализују исте концептуалне вредности, радњу вршену/извршену над земљиштем где се биљка гаји (*поорати кукуруз*), над плодом (*гулити кукуруз, самлети пшеницу или кукуруз, скувати кукуруз*).

У синтагматским спојевима именице *пшеница* или *кукуруз* у генитиву јављају се уз паранумеричке квантификаторе – партикуларизаторе – за које се искуствено зна приближна количина коју означавају: *руковет пшенице, сноп пшенице, откос пшенице* или су то конструкције с посесивним значењем, при чему је именица у генитиву носилац посесивности, којом се показује однос дела према целини: *залисци кукуруза, заперци кукуруза, перо кукуруза; зрна кукуруза, заметак кукуруза*.

Обе лексеме немају израженију улогу у формирању фразеолошких израза јер, као што је примећено, обе не подлежу експресивизацији, иако се за житарице везује богата симболика у српској култури. Како наводи Самарџија (2017: 24), „врсте жита најчешће повезују култ плодности, култ мртвих и аграрни циклуси са човековим местом између овог и оног света“. Са потпуним фразеолошким карактеристикама јављају се фраземи библијског порекла: *двојити (делити) кукољ од пшенице (жита, доброг зрна)* и *ишчупати (почупати) с кукољем жито (пшеницу)*. Наташа Драгин издваја контекстуално условљен антонимијски пар *пшеница – кукољ*, „која у овом случају прераста заправо у метафору, на

једној страни истините, праве вере као здраве духовне хране и, на другој, јереси као отровног и штетног духовног корова“ (2014: 33). Чешћи су устаљени спојеви, мотивисани човековим практичним искуством: *прода(ва)ти, купити, куповатина зелено* (нпр. пшеницу), *умешати (додати) раж у пшеницу; звати у кукуруз*.

Библиографија

Извори

- РМС *Речник српскохрватскога књижевног језика I–III* (1967–1969). Нови Сад – Загреб: Матица српска – Матица хрватска. *Речник српскохрватскога књижевног језика IV–VI* (1969–1976). Нови Сад: Матица српска.
- Matešić, J. (1982). *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*. Zagreb: IRO „Školska knjiga“.

Литература

- Ајџановић, М. (2008). *Функционално оптерећење суфикса за обележавање особе*. Нови Сад: Филозофски факултет.
- Антонић, И. (2005). *Синтакса и семантика падежа*. У: Пипер, П. и др. *Синтакса савременога српског језика. Проста реченица*. Ред. М. Ивић. Нови Сад – Београд: Матица српска – Београдска књига – Институт за српски језик САНУ, 119–300.
- Библија или Свето писмо старога и новога завјета* (1997). Превео *Сатри завјет* Бура Даничић, *Нови завјет* превео Вук Стеф. Караџић. Београд: Библијско друштво.
- Богдановић, Н. (2010). Мотивациона основа творбе речи у вези са хлебом. *Традиционална естетска култура. Хлеб*. Ур. Д. Жунић. Ниш: Центар за научна истраживања САНУ и Универзитет у Нишу, 249–254.
- Гортан-Премк, Д. (2004). *Полисемија и организација лексичког система у српскоме језику*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Драгин, Н. (2014). Страни називи биљака у списима старословенског канона. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику LVII(2)*, 13–38.
- Дражић, Ј. (2014). *Лексичке и граматичке колокације у српском језику*. Нови Сад: Филозофски факултет.
- Ивић, М. (1999). Бело као лингвистички и културолошки проблем. *Јужнословенски филолог LV*, 1–19.
- Клајн, И. (2003). *Творба речи у савременом српском језику. Други део – суфиксација и конверзија*. Београд – Нови Сад: Завод за уџбенике и наставна средства – Матица српска – Институт за српски језик САНУ.
- Самарџија, С. (2019). Глогов колац и тиква без корена. Биљни свет у Вуковој збирци пословица. У: З. Карановић (ур.). *Гора калинова (биљни свет у традиционалној култури Словена)*. Београд – Vilnius: Удружење фолклориста

- Србије – Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“ – Lietuvių kalbos instituto, 85–104.
- Станић, Д. (2012). Функција бјеле боје у „Српским народним пјесмама I“ Вука Стефановића Караџића. *Књижевност и језик* 59(3–4), 281–296.
- Samardžija, S. (2017). The Most Beautiful Flower. The Symbolism of Wheat in Serbian Folk Poetry and Prose. У: З. Карановић (ур.). *Гора божурова (Биљни свет у традиционалној култури Словена) / Гора пионова (растения в традиционной культуре Славян) / Peony Mountain (Plants and Herbs in the Traditional Slavic Culture)*. Београд: Удружење фолклориста Србије – Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“, 9–24.
- Skok, P. (1971–1972). *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Štasni, G. (2017). Prototypical Plants in Serbian Culture / Прототипичне биљке у српској култури. У: З. Карановић (ур.). *Гора божурова (Биљни свет у традиционалној култури Словена) / Гора пионова (растения в традиционной культуре Славян) / Peony Mountain (Plants and Herbs in the Traditional Slavic Culture)*. Београд: Удружење фолклориста Србије – Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“, 141–152.

Semantic-Derivational Potential and Lexical Compatibility of Names of Prototypical Plants in Serbian Culture – *Wheat* and *Corn*

Gordana Štasni

Summary

Wheat and corn cereals have a significant role in human life, and they also have the status of prototype plants in Serbian culture, as shown by the results of a survey. However, majority of Serbian speakers identify wheat as the most important plant, followed by corn. This research shows that the names of prototypical plants have some similarities, but also differences on the semantic and derivation level.

Both lexemes have the status of botanical terms, as well as lexemes of the general lexical fund. The lexeme *corn* has a richer semantic-derivational potential, which can be concluded based on the content of its nest. Namely, the nest with motivate word *wheat* has 7 derivatives, one adjective (*pšenični*) and 6 nouns (*pšeničnik*, *pšeničnjak*, *pšeničica*, *pšena*, *pšeno*, *pšeničište*), which belong to domain plants, space and food according to their lexical meaning. Motive word and derivatives are connected by metonymy transformation. The motive word *corn* has 20 derivatives: 4 adjectives (*kukuruzni*, *kukuruznji*, *kukuruzov*, *kukuruzovni*) and 16 nouns (*kukuruščić*, *kukuruzište*, *kukuruzovište*, *kukuruzana*, *kukuruzanica*, *kukuruzina*, *kukuruzaća*,

kukuruznjača, kukuruzovnica, kukuružnjak, kukuruznica, kukuruzara, kukuruzinje, kukuruzovina, kukuruzinac, kukuruzar). Some derivatives from both observed nests belong to the same conceptual domains of plants and parts of plants, open space, food, which is an expected fact, but the lexeme *corn* gives derivatives from the domain of drink, closed space and man.

A similar situation is on the plan of lexical compound. So, lexemes *wheat* and *corn* have appeared in the identical syntagmatic structures (Adj + N, N + N_{gen}, V + N_{acc}), provided that the lexeme *corn* represented as optional in the syntagm type N₁ + N₂ (*kukuruz zelenjak / jalovak*). Registered syntagmas have a different status in the lexicon of the Serbian language. Some of them are terms: Adj + N (*bela pšenica, jara pšenica, ozima pšenica; brzorodan kukuruz, jednodom / jednodoman kukuruz*; N + N_{gen} *sorta pšenice / kukuruza*; N₁ + N₂ *kukuruz mlečnjak*), but others have the function of description: Adj + N (*zelena pšenica, zrela/uzrela/prezrela pšenica, rodna pšenica, čista pšenica, smrzla pšenica, kuvana pšenica; mršavi kukuruzi, bujni kukuruz, obrani kukuruz*). With the syntagmas with verb component are formalized the same conceptual values, an action performed over the land where the plant is grown (*poorati kukuruz*) or on the yield (*guliti kukuruz, samleti pšenicu / kukuruz, skuvati kukuruz*). The nouns *wheat* or *corn* in the genitive are combined with paranumeric quantifiers, particularizers (*rukovet pšenice, snop kukuruza*). These constructions also can have possessive meaning (*zrna kukuruza, klas pšenice*). Both lexemes do not play a significant role in the formation of phraseology units.

Keywords: prototypical plants, derivatives, conceptual domains, lexical compound, Serbian language, Serbian culture.

проф. др Гордана Штасни
Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет
Е-пошта: gordanastasni@ff.uns.ac.rs

Примљено: 30. 4. 2021.
Прихваћено: 5. 7. 2021.